

Korku Yerine Gülme: Rahatlama Kuramı Çerçevesinde Cehennem İçerikli Karikatürlerin İncelenmesi

Laughter Instead of Fear: An Analysis of Hell-Themed Cartoons within The Framework of Relief Theory

Berna Kolot*

Öz

Sözlü ve yazılı kültür çağından dijital çağa geçişte meydana gelen değişiklikler görsel kültür ortamını yaratır. Yeni ortam, insanların sözlü veya basılı metne değil söz veya yazıyla betimlenerek aktarılan görüntülere güldüğünün anlaşılmasını sağlar. Bu noktada devreye insanın geliştirdiği savunma mekanizmasından biri olan mizah girer. Tarihsel süreç içerisinde gülme ve mizah üzerine araştırmacılar benzer veya farklı yorumlarda bulunmuş, çeşitli teoriler geliştirmiştir. Ortaya atılan teoriler ilk aşamada üstünlük, zıtlık ve rahatlama olarak adlandırılmış, zamanla yeni araştırmalar eşliğinde farklı teoriler geliştirilmiştir. Bu makalede incelemeye tabii tutulan görsel metinlerin açıklanmasında mizahı ve gülmeyi sinirsel enerjiyle bağdaştırarak açıklamaya çalışan rahatlama kuramından faydalanılmıştır. Kurama göre toplumsal yapı içerisinde oluşan tabu ve yasaklar bireylerde baskılanma

Geliş tarihi (Received): 14-08-2025 Kabul tarihi (Accepted): 10-04-2026

* Dr. Bağımsız Araştırmacı, Trabzon-Türkiye/ Dr., Independent Researcher. b.bernakolot@gmail.com. ORCID ID: 0000-0003-4573-7682

hissi doğurur, bu baskılardan kurtulmak için rahatlamaya ihtiyaç duyan insanlar mizaha başvurur. Böylece şaka yoluyla yasaklanmış konular konuşulmaya, bastırılmış duygular açığa çıkmaya başlar ve psikolojik rahatlama gerçekleşir. Gülmeye birlikte rahatlamayı sağlayan mizahi araçlar mevcuttur ve bunlardan biri karikatürlerdir. Bilhassa günümüzde görsel kültürün etkisinin artmasıyla birlikte toplumsal eleştirinin bir aracı olarak kullanılan karikatürler, siyasal ve dinsel otoritelerin eleştirilmesi için güçlü bir platform oluşturur. Bu çalışmada, cehennem temalı karikatürlerde dinsel korku unsurlarının mizah yoluyla nasıl dönüştürüldüğü, dini ritüellerin ve inanışların eleştirel bir bakış açısıyla nasıl değerlendirildiği incelenmeye çalışılmıştır. Araştırmanın ilk aşamasında doğrudan veya dolaylı şekilde cehennemle bağlantısı olan cehennem ateşi, amel defteri, sırat köprüsü, şeytan, vesvese, şeytan taşlama gibi öğeler içeren karikatürler seçilmiştir. Ayrıca günümüz dünyasında insanları dehşete düşüren olayların cehennem ve şeytanla ilişkilendirildiği karikatürlere de yer verilmiştir. Belirlenen öğeler üzerinden seçilen karikatürler rahatlama kuramı özelinde incelenmiştir. Buradan hareketle mizahın bireylerin bastırılan duygularını ve korkularını azaltmada nasıl bir rol oynadığı, korkunun nasıl bir rahatlama duygusuna dönüştüğü ortaya konmuştur.

Anahtar sözcükler: *mizah, rahatlama kuramı, karikatür, cehennem, şeytan*

Abstract

The transition from oral and written culture to the digital age has facilitated the rise of visual culture, emphasizing that laughter is often triggered not by oral or written texts alone but by images conveyed through language or depiction. At this juncture, humor—one of the psychological defense mechanisms cultivated by human beings—becomes a crucial factor. Throughout history, scholars have analyzed laughter and humor from diverse perspectives, offering both similar and developing theories. Initially, three principal theories emerged: the Superiority Theory, the Incongruity Theory, and the Relief Theory. This study adopts Relief Theory, which interprets humor and laughter as a means of discharging nervous energy, to analyze visual texts. According to the theory, societal structures give rise to taboos and prohibitions, which generate a sense of repression in individuals; in response, people seek relief through humor as a coping mechanism. Through humor, taboo topics become expressible, suppressed emotions surface, and psychological relief is achieved. Among the various humoristic tools that facilitate this relief through laughter, caricatures hold a significant place. In contemporary society, where visual culture exerts an increasing influence, caricatures serve as potent instruments of social critique, particularly in challenging political and religious authorities. In the initial phase of the study, caricatures containing elements directly or indirectly associated with hell—such as hellfire, the record of deeds, the bridge of Sirat, the devil, evil suggestions (waswasa), and the ritual stoning of the devil—were selected for analysis. Additionally, caricatures depicting contemporary phenomena associated with existential anxiety, societal oppression, and hardship, metaphorically linked to hell and the devil, were included. These caricatures were analyzed within the framework of Relief Theory, emphasizing the therapeutic

effects of laughter in mitigating psychological distress. Accordingly, this study aims to demonstrate the role of humor in alleviating suppressed emotions and fears, ultimately transforming fear into a source of psychological relief.

Keywords: *Humor, relief theory, cartoon, hell, devil*

Extended summary

Humor, which aims to reveal the comical aspects of reality, is one of the fundamental defense mechanisms that humanity has developed since the beginning of history. While its primary purpose is thought to be to make people laugh, humor also aims to criticize and correct societal flaws. Increasing in intensity in situations of oppression and disorder, humor is a way of distancing oneself from the responsibilities that existence imposes on humanity and a critical stance taken against phenomena that humanity cannot attain through worship. Laughter, the most effective element of humor, is a phenomenon created by humans and amplified in proportion to their creative power. Throughout history, every phenomenon involving humans has been remarkable. This is reflected in laughter and, consequently, in humor, which are all linked to humans.

In this study, the cartoons that form the basis of the text were identified between May 10, 2023, and February 20, 2025, using document analysis, a qualitative research method, on Google Images and social media platforms (Pinterest, Instagram, X, Facebook, etc.) with keywords such as “cartoons about hell,” “cartoons about the devil,” “cartoons about the bridge of As-Sirāt,” “cartoons about the book of deeds,” etc. Using keywords, 50 cartoons were identified, limited to Turkish cartoons accessible only online. The study did not examine the production context, the intentions of the cartoonists, or reader reception of the cartoons. The identified cartoons were selected based on the following criteria: direct inclusion of themes of hell and the devil, the presence of humorous elements, the inclusion of visual and/or written messages, suitability for analytical analysis, and the provision of a calming effect. As a result of this selection process, 16 cartoons directly related to hell, possessing a humorous aspect (irony, reversal, exaggeration, etc.), and directly or indirectly addressing the humorous transformation of the fear/punishment theme within the context of relief theory were selected using a purposive sampling method. The cartoons were divided into six categories using thematic content analysis: hellfire, the bridge of As-Sirāt, the book of deeds, obsessive thoughts, stoning the devil, and the reflection of current events in cartoons. The collected materials were analyzed using visual content analysis within the framework of the relief theory of humor. During the analysis process, the symbolic language of the cartoons was interpreted to explain how feelings of fear and oppression in individuals are transformed into relief through humor.

The preliminary analysis of the research revealed that sixteen cartoons depicting hell, deemed suitable for interpretation based on their subject matter, present certain symbols that instill fear in people in sacred narratives and folk beliefs through humorous techniques such as irony, reversal, trivialization, casualization, and exaggeration. The presentation of hellfire as meteorological data, the comparison of the book of deeds to a bureaucratic filing system, the

portrayal of demons operating with a bureaucratic mindset, or hell functioning as a worldly public institution, all contribute to reducing the psychological tension in the individual by trivializing fear-inducing symbols like hell and demons. This situation is consistent with the approach that humor serves to release repressed energy, and also shows that humor allows individuals to temporarily resolve internal tensions related to religious fears. At the same time, the study reveals that humor is not only an individual relief mechanism but also makes it possible to express social criticism freely through cartoons. The cartoons examined critically address themes such as the misinterpretation of religious rituals, religiosity based on appearances, the oppressive influence of religious discourse on daily life, and crises of social justice. In this context, humor becomes more than just a psychological tool for transforming fear; it becomes a space for expression that allows for the questioning of social norms, religious practices, and authority relations. This aligns with the argument that humor has historically constituted a critical language against authority.

The analysis of the cartoons revealed that not all laughter was purely for entertainment. In particular, laughter in cartoons addressing current social issues often manifested as dark humor or bittersweet laughter. The treatment of topics such as economic crisis, social injustice, violence against healthcare workers, or moral decay through the theme of hell demonstrates that humor serves as a medium for expressing social anxieties and suppressed anger. At this point, it is also considered that laughter is not merely a reaction arising for the purpose of entertainment, but a cultural form of expression in which social traumas are symbolically articulated. From a theoretical perspective, this study demonstrates that relief theory is an explanatory element not only for verbal humor or written texts, but also for visual humor products. This study contributes to the literature on the application of humor theories within the context of visual culture, particularly by revealing how humor operates in symbolic spaces that generate anxiety and tension, such as religious fears. It also offers an important perspective by demonstrating how the reinterpretation of religious symbols through humor, and the boundaries between the sacred and the everyday, are debated and interpreted within the means of cultural production. However, the study has some limitations. The research was limited to Turkish cartoons accessible online, and the context of their production, the intentions of the cartoonists, or reader reception were not examined. Therefore, future research could comparatively examine examples of hell-themed humor from different cultures, addressing the transformative effect of humor on religious symbols from a broader cultural perspective. Furthermore, field research or experimental studies measuring the psychological impact of cartoons on readers could provide more concrete data to support the functioning of relaxation theory within the context of visual humor.

In conclusion, this study demonstrates that hell-themed cartoons are not merely humorous, but also significant cultural texts that transform religious fear, social pressure, and social anxieties. Through cartoons, sacred images of fear are translated into the language of everyday life. In this process, individuals both find an opportunity to express their repressed emotions and experience psychological relief through humor. In this respect, visual humor offers an important area of research for understanding the relationship between religion, fear, and criticism in today's world.

Giriş

Gerçeğin gülünç yanlarının ortaya çıkarılmasını hedefleyen mizah, insanlık tarihinin başlangıcından itibaren insanın geliştirdiği temel savunma alanlarından bir tanesidir (Solmaz, 2019: 91). İlk anlamda amacının güldürmek olduğu düşünülen mizah, toplumdaki aksaklıkları eleştirme ve düzeltmeyi de amaçlamaktadır. Zulüm ve baskıya dayalı yöneticilerle yönetim biçimlerine karşı alt tabakadan gelen bir direniş biçimi olan mizah, “vücut bulduğu ortamın bireysel ve toplumsal yapısını, manevi değerlerini, sosyoekonomik yapılarını ve siyasi gücü elinde bulunduran yönetici zümrenin tutumunu daha realist biçimlerde yansıtır” (Uz, 2016: 272). Baskının ve düzensizliğin ortaya çıktığı durumlarda dozu artan mizah, varoluşun insan üzerine yüklediği sorumluluklardan uzaklaşmak ve insanlığın kutsayarak ulaşmaya gücünün yetmediği olgular karşısında takındığı eleştirel bir tavidir (Savaş vd., 2024: 2).

Mizahın en etkili ögesi olan gülme insanın yarattığı ve onun yaratma gücü oranında çoğalan bir olgudur (Özünü, 1999: 16, 41). Geçmişten bugüne değin içerisinde insanın söz konusu olduğu her olgu dikkat çekici nitelikte olmuştur. Bu durum insanla bağlantılı olan gülmeye ve dolayısıyla mizaha da yansımış, Antik dönemden günümüz dijital çağına varana kadar pek çok araştırmacı gülme ve mizahla ilgili tanım ve teoriler ortaya atmıştır. Gülme, Aristoteles’e (1995: 189) göre beklenilenin aksine yeni bir fikrin ifadesinden doğmuştur. C. Baudelaire’e (1997: 12-15) göre insanın doğa karşısındaki üstünlüğü veya kendi üstünlüğüne inanmasıdır; John Morreall’a (1997: 85) göre insanın içinde bulunduğu dünyada algılamış olduğu bazı şeylere verdiği tepkinin dışı vurumudur. Eric Smadja’a (2013: 130) göre insanın reddettiği veya kabul ettiği bir durum anındaki duygulanımlara karşı sergilemiş olduğu savunma süreci; Henri Bergson’a (2023: 127) göre bir düzeltme, ıslah etmedir. İnsanı diğer canlılardan ayıran gülme, ruhsal açıdan insanı rahatlatan, toplum içerisinde onu sosyalleştiren, cemiyeti birbirine bağlayan, “sosyal yaşamda yanlış olanı göstererek yanlışlıkların düzeltilmesini sağlayan, kötü düzeni yıkıcı, bu nedenle de yönetimin zaman zaman susturmaya çalıştığı bir güçtür” (Bayraktar, 2010: 97). Antik dönemden günümüze kadar Batı, gülme konusuna dair farklı veya benzer yaklaşımlar öne sürmüş ve belli teoriler geliştirmiştir. Ortaya atılan bu teoriler ilk aşamada üstünlük, zıtlık ve rahatlama (Türkmen, 2000: 1) iken bu kuramların gülme olgusunu net şekilde açıklayamadığını düşünen J. Morreall’ın (2006: 259-262), memnuniyet verici bir psikolojik değişkenlikten doğan gülme olarak nitelediği bir teori sunmasıyla kuramlarda çeşitlilik artmıştır.

Bu çalışmada metnin esasını oluşturan karikatürler, nitel araştırma yöntemlerinden doküman (belge) analizi (Kıral, 2020) kapsamında 10.05.2023 ile 20.02.2025 tarihleri arasında Google Görseller ve sosyal medya platformları (Pinterest, Instagram, X, Facebook vb.) üzerinden *cehennem içerikli karikatürler*, *şeytan içerikli karikatürler*, *sırat köprüsü karikatür*, *amel defteri karikatür* vb. anahtar kelimeleri kullanılarak tespit edilmiştir. Anahtar kelimelerin kullanımıyla yalnızca internet ortamında erişilebilen Türkçe karikatürlerle sınırlandırılan 50 karikatür tespit edilmiştir. Çalışmada karikatürlerin üretim bağlamı, çizerlerin niyeti veya okuyucu alımlaması incelenmemiştir. Tespit edilen karikatürler, cehennem ve şeytan temasını doğrudan içermesi, içerisinde mizah unsurlarını barındırması, görsel ve/veya yazılı mesaj içermesi, analitik çözümlemeye elverişli olması ve rahatlama içermesi esaslarına göre elemeye tabi tutulmuştur. Bu eleme sonucunda ce-

hennemle doğrudan ilişkili, mizahi yönü bulunan (ironi, tersine çevirme, abartı vb.) ve rahatlatma kuramı bağlamında korku/ceza temasının mizahi dönüşümünü doğrudan veya dolaylı şekilde karşıladığı düşünülen 16 karikatür amaçlı örnekleme yöntemiyle seçilmiştir. Karikatürler tematik içerik analizi yöntemiyle *cehennem ateşi, sırat köprüsü, amel defteri, vesvese, şeytan taşlama ve güncel olayların karikatürlere yansımaları* olarak altı kategoriye ayrılmıştır. Elde edilen materyaller mizahın rahatlatma kuramı çerçevesinde görsel içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Analiz sürecinde karikatürlerin sembolik dili yorumlanarak bireylerdeki korku ve baskı duygularının mizah yoluyla nasıl rahatlamaya dönüştüğü açıklanmaya çalışılmıştır.

1. Bir mizah teorisi: Rahatlatma kuramı

Gülme teorileri arasında yer alan ve *psikoanalitik kuram* olarak da adlandırılan rahatlatma kuramı, gülmenin fizyolojik yönleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu kurama göre gülme, sinirsel enerjinin ortaya çıkmasıyla ya da gergin, sıkıntılı bir andan rahatlatma anına geçildiğinde duygusal enerjinin açığa çıkarılmasıyla oluşmaktadır (Morreall, 1997: 70). Organizmadaki bastırılmış enerjinin boşaltılması esasına dayanan kuram; sıkıntı, endişe ve stresten kurtularak rahata kavuşma yönüyle mizahın diğer kuramları olan üstünlük ve aykırılık ile aynı düşüncüyü paylaşır. Bu sebeple korku, sıkıntı ve acı verecek durumlar karşısında kendisine bir zarar gelmeyeceğini anlayan kişide oluşan fizyolojik ve psikolojik rahatlık sonucunda meydana gelen gülme, her üç kuram açısından da ele alınarak yorumlanabilir (Öğüt Eker, 2014: 141-142). Ancak kuramlar arasındaki farka bakıldığında üstünlük, gülmeyle ilgili duygular, uyumsuzluk, gülmeye yol açan nedenler; rahatlatma ise gülme neden girdiği fiziksel biçimi alır konuları üzerinde yoğunlaşır (Morreall, 1997: 32). Descartes rahatlatma kuramını, herhangi bir kötülüğün yahut sıkıntılı durumun bize zarar vermeyeceğini anladığımız anda meydana gelen sevinçle oluşan gülme şeklinde açıklar (akt. Türkmen, 1996: 50). Kuramın geliştiricilerinden biri olan Sigmund Freud'a göre cinsel ve saldırgan duyguları bastırmak için kullanılan her enerji espi yoluyla gün yüzüne çıkar ve gülmeyle birlikte rahatlatma sağlar (Freud, 1998: 174-188). Kuramı fiziksel ve psikolojik olarak ikiye ayıran Leonard Feinberg (2014: 280-288), fiziksel enerjinin boşaltılması kısmına H. Spencer'ı, ruhsal enerjinin boşaltılması kısmına ise S. Freud'u koyar. Freud'un kuramında enerji duyguları bastırmak için kullanılırken H. Spencer'e göre gülme, sinirsel enerjinin boşaltılmasına hizmet eder ve bu enerji herhangi bir duygu için ortaya çıkmış, aniden gereksiz hâle gelmiş bir enerjidir (Morreall, 1997: 37, 46). Rahatlatma kuramıyla ilgili fikirleri sistemleştiren G. Jung'a göre verilen bir mücadeleyi kazanma, düşmanı yenme, korku, acı, endişe gibi duygulardan ya da sosyal baskılardan kurtulmak gibi rahatlatmayı sağlayan her durum gülmeyle sonuçlanmaktadır (akt. Türkmen, 1996: 50-51). Özetle ifade edilecek olursa bu kurama göre insanın herhangi bir nedenden dolayı (korku, endişe, baskı, acı, çeşitli sosyal tabular vb.) biriktirdiği duygular sinirsel enerjiye döner, birikmeye başlar ve en ufak bir rahatlatma, huzura erme ya da hoşnut olma anında gülmeye dönüşür. Gülmeyle birlikte kişide fiziksel ve psikolojik bir rahatlatma meydana gelir. Kişiye acı veren durum yok olduğunda meydana gelen huzur bir rahatlatma hissi uyandırır.

İnsanlarda sinirsel enerjinin veya bastırılmış duyguların oluşmasına sebep olacak etkenlerden biri toplumsal yapı içerisindeki herhangi bir grupta ortaya çıkan yasaklar, tabular gibi sınırlandırmalardır. Kişi her ne kadar yasaklara maruz kalırsa yasaklı kılınan unsura ulaşma

arzusu daha çok artar ve bu durum bahsedilen enerjinin birikmesine neden olur. Morreall'a göre (1997: 34) insanların bu yasaklar karşısında kendini kontrol altına almaya çalışması uygun ortam sağlandığında ani bir gülme eylemine dönüşebilir. Örneğin bir toplumda ya da daha özelinde aile içerisinde görülen dinsel konulardaki tutuculuk ve bununla gelişen baskı ortamı kişiler üzerinde bir gerilime, dolayısıyla organizmada bir baskı altına alınma hissi yaratır. Bu baskıdan kurtulmak için rahatlamaya ihtiyaç duyan bireylerin mizaha başvurduğu görülür. Şaka yoluyla yasaklanmış konular konuşulmaya, bastırılmış duygular açığa çıkmaya başlar ve böylece bir rahatlama gerçekleşir. Dinle ilişkili tabular da insanlar üzerinde belli bir enerji birikimine yol açan, uygun ortam bulunduğu rahatlamayı beraberinde getiren gülmeyle sonuçlanabilir. Din kisvesi altında insanlara dayatılan pek çok inanış/uygulama insanlar üzerinde bir baskı oluşturmaktadır. 'Öyle söyleme günah, bunu yapma haram, cehennemde yanarsın' gibi çoğaltılabilecek pek çok uyarı ifadesi insanlar üzerinde bir baskı yaratmakta, bu baskı dine karşı bir öfke yahut alaya alma gibi duygu durumlarını beraberinde getirmektedir. Tam anlamıyla duygularını ifade etmede kendini özgür hissedemeyen ve içten içe bir korku duyan insan, mizahi unsurlarda dine ve dine dair dayatmalarla alakalı komik içeriklere rastladığında güler. Bu gülmeyle birlikte bazı insanlar tam anlamıyla rahatlarlarken bazılarında her ne kadar bir rahatlama hissi oluşsa da içten içe günah işliyorum endişesi yaratan bir korkuyu da beraberinde getirir.

Hayatın her alanında bir rolü olan mizah sözlü, yazılı ve elektronik kültür ortamında üretilen türlerin içerisinde de varlığını göstermektedir. Bu sebeple araştırmacılar mizahın yer aldığı türlere dair çeşitli araştırmalar yapmıştır. Özellikle mizah kuramları bağlamında fıkra türü bu alanda çok dikkat çekmiştir. Ancak zamanla mizah çalışmaları fıkra türünden daha geniş bir çerçeveye taşınmıştır. Örneğin tekerlemeler (Yaşar, 2010), masallar (Yeniay, 2025), lakaplar (Özdal, 2024), romanlar (URL-18), taşıt folkloru (Çakır, 2019), TV programları (Akkaya, 2020) hatta iş yerlerindeki mizah algıları (Bayrakçı, 2019) gibi konular mizah kuramları bağlamında incelenmiştir. Bu alanda bilhassa yazılı, sözlü ve elektronik kültür ortamında üretilen her türün mizahi incelemesini yapan Azem Sevindik'in (2021) Türk Mizah Ekolojisi adlı çalışması da önem arz etmektedir. Bu çalışmada ise İslam inancı özelinde insan üzerinde korku, endişe, baskı yaratan cehennem ve cehenneme dair öğeleri içeren bazı karikatürler, gülmenin rahatlatıcı yanını ortaya çıkararak psikolojik bir rahatlık sağlayan rahatlama kuramı bakış açısına göre incelenecektir.

2. Cehennem içerikli karikatürlerin rahatlama kuramı açısından incelenmesi

Sınırsız bir dünyaya kapı aralayan internet aracılığıyla yazılı kültür çağı sona erip görsel kültürün egemenliği belirginleşince esas olanın görsel kültür olduğu ortaya çıkmıştır. Söz konusu durum mizahı da etkilemiş, insanların sözlü veya basılı metne değil söz veya yazıyla betimlenerek aktarılan görüntülere güldüğü anlaşılmıştır (Özdemir, 2007: 1293). Karikatür, günümüz dijital kültür çağında varlığını devam ettiren mizahın görsel kültür ürünleri içerisinde yer almaktadır. İtalyanca 'caricare' (abartmak, büyütme) kelimesinden meydana gelen ve sonrasında 'caricatura' kelimesine dönüşen karikatür, toplumsal, siyasal, gündelik olayların eleştirel ya da mizahi tasviri olarak tanımlanır (Güneri, 2008: 68). Yazıyla çizimi bir araya getirerek mizahın ve eleştirinin en açık şekilde yapıldığı karikatürlerde tarih, din siyaset, kül-

tür gibi ciddi konuların dahi küçük bir değişiklik ile komedi veya gülmece malzemesi hâline geldiği görülmektedir (Durmaz, 2014: 751). Aynı zamanda “sosyal ve kültürel yaşamdaki aksaklıklar, ekonomik dengesizlikler, adalet eksikliği, bireylerin toplumsal yaşamda birbirlerine karşı olan hâl ve hareketlerine dikkat etmemesi gibi nedenler karikatürü “işlevsel” hâle getirmiştir” (Dursun, 2023: 124). Külfetli anlatımdan uzak, sade ifadelerin çizimle buluştu- rularak okuyucuya sunulduğu karikatürlerde eleştirilebilir geniş konu yelpazesi bulunmaktadır. Bu konu ağı içerisinde din, inanç ve dinî ritüeller, doğru veya yanlış din algısı gibi nok- taların karikatürler içerisinde kendisine önemli bir yer bulduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada İslam inancı özelinde değerlendirilen cehennem içerikli karikatürlerin daha kolay anlaşılması adına İslam dininin mizaha bakışına değinmek gerekmektedir.

İslam dini ile mizah arasındaki ilişkiyi anlayabilmek için bakılması gereken ilk kay- naklar dinin kutsal kitabı Kur’an ile dinin elçisi olan peygamberin söz ve davranışlarının derlendiği hadis kitaplarıdır. Kur’an’a bakıldığında gülme, gülme eylemi, alay, şaşırma gibi kavramlarla alakalı ayetlere rastlanmaktadır (Sevindik, 2023: 153). Mizaha gelindiğinde ise kelimenin Kur’an’da yer almadığı ancak hadislerde *mezh* kökünden çeşitli türevlerinin kul- lanıldığı, ayrıca mizah anlamına gelen *düâbe* gibi farklı kökten kelimelerin de hadis kitapla- rında yer aldığı görülmektedir (Uz, 2016: 272). Mizahi hikâyeleri edebî zekânın bir ürünü olarak gören Franz Rosenthal’ın aktardığına göre İslam dininin peygamberi Hz. Muhammed bütün ciddiyetine rağmen neşeli bir mizaca sahipti ve kimseyi kırmadan çevresindeki in- sanlarla şakalaşır. Hatta onun “*kalplerinizi düzenli olarak ferahlatın; çünkü eğer sıkılır- larsa körleşirler*” dediği rivayet edilmektedir (Rosenthal, 2020: 5-8). Klasik İslami eserlere bakıldığında hayatında şakaya sıklıkla yer verdiği, kinaye ve tevriye sanatlarını kullanarak nezih latifeler yaptığı düşünülen peygamberin bu konuda ölçülü olunması gerektiğini pek çok kez vurguladığı bilinmektedir. Dinin elçisi, bir kişinin şaka yaparken yalan söz kullan- maması, karşıdaki insanı rencide etmemesi, korkutmaması gibi bazı uyarılarda bulunmuştur (Uz, 2016: 273-274). Şaka yapmayı seven ve bunu belli kurallar ölçüsünde yerine getiren Hz. Muhammed’in pozitif mizahı, yeni bir din ve toplum oluşturma sürecinde uygun biçim- de kullandığını söylemek mümkündür. “İslami kaynaklar, seviyeli mizahın İslami değer ve hükümlerin aktarılmasında, insanların eğitilmesinde, güzel bir tebliğ ve bilgilendirme or- tamının oluşturulmasında kullanılabileceğini savunmuştur” (Sevindik, 2023: 151-152). Bu bilgilerden hareketle İslam dininin, ölçüye uygun seviyeli bir mizaha onay verdiği, gülmeye aşırıya kaçmamak şartıyla karşı çıkmadığı anlaşılmaktadır.

Dinle alakalı bir diğer baskılanma ise kutsala dokunanın, ona dil uzatanın, onunla alay edenin büyük bir yıkıma, lanete uğrayacağına dair gelenekle şekillenmiş çeşitli dinsel inanışlar, insanlar üzerinde baskılanmış duygu ve düşüncelere, dolayısıyla korkuya neden olmaktadır. Karikatürler, baskılanmış duygular altında ezilmeye mahkûm edilen insanlar için dinsel öğeleri mizahi üslupla eleştirmekte ve gülmeyi sağlamaktadır. Din, bazı yıkılamaz duvarlar ve bazı katılaşmış dogmalarla yaşatılmaya devam ederken karikatürler bu durumu protesto eden, gül- dürürken düşünmeyi, düşündürürken de rahatlamayı sağlayan mizahi unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmada, cehennem ve cehennemle ilişkili olan günah, ateş, amel defteri, sırat köprüsü, şeytan vesvesesi, şeytan taşlama gibi öğeleri içeren karikatürler ele alınmıştır.

2.1. Cehennem ve ateşi: Söz konusu cehennem olduğunda akla gelen ilk unsur kutsal kitaplarda ve inanışlarda nakledilen onun yakıcı ateşidir. Dinler tarihi araştırmalarına göre inanılan dinlerin neredeyse hepsinde ölümden sonra bir yaşam olduğu ve bu yaşamda insanların dünyadayken yaptığı iyi ya da kötü her hareketinin mükâfatı yahut cezası verilecektir (Topaloğlu, 1993: 227). İslamiyet, Budizm, Yahudi, Mecusi/Zerdüş, Hristiyanlık gibi dinlere bakıldığında cehennemin birbirinden farklı şekillerde tasvir edildiği görülürken her birinde kötülerin bu yerde ceza çekeceği ve hiçbir ateşe benzemeyen bir ateşte yanacağı aktarılmaktadır (Harman, 1993: 225-226). Kutsal addedilen kitaplarda cehennem ve ateşine yönelik detaylı tasvirler halk inanışlarının, edebî metinlerin yanı sıra toplumların sanatlarına da yansımıştır. Cehennem korkutmak için vardır ve çeşitli inançlardaki cehennem tasvirleri yapan sanatçılar korkunun insan üzerindeki güçlü etkisinden faydalanmışlardır. Kutsal kitaplara, halk inanışlarına, resim ve minyatür gibi sanatsal faaliyetlere bakıldığında cehennem ve şeytan temalı kullanımlarda korku, dehşet, endişe verici durumlar üzerine vurgu yapıldığı görüldükçe eğlenme amacıyla başvuru karikatürlerde bu durumun tersi olduğu görülmektedir.

Karikatür 1 (URL-1)

Karikatür 2 (URL-2)

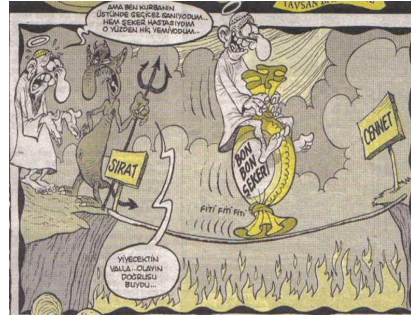
Karikatür 1'e bakıldığında cehennemde olmayı hak eden bir insan ve onun karşısında cehennem ateşini ifade eden bir ekran bulunduğu görülmektedir. Dinsel inançlarda dünya yaşamında kötülükte bulunmuş kişilerin günahlarına göre cezaya çarptırılacağı inancı karikatürün esas unsurunu oluşturmaktadır. Burada gülmeyi sağlayan unsur teknolojik çağa ayak uydurmuş bir cehennem algısı yaratan ve yazılı şekilde ifade edilen ekrandaki son cümledir: Sıcaklık: 90° – Hissedilen: Günaha Göre. Karikatürde günahların bir meteoroloji yayını gibi nakledilmesi ve günahların buna göre değerlendirilmesi cehennemin kontrol edilebilir bir sistem olduğunu düşündürüyor. Cehennem ateşinin yakıcı şiddetinin kişinin günahlarının derecesine göre değil de tüm günahkârlara ithafen 90° ile sabitlenmesi ise disiplin edici bir korku mekanizması olarak işlev gören cehenneme yönelik korkuyu sembolik olarak zararsız hâle getiriyor. Böylece kişide dinî bir gerilimin yanı sıra psikososyal gerilim de yaratan cehennem kaygısını boşaltmasına imkân sağlıyor. Kısacası bu karikatür, cehennem ateşi ve günah ilişkisine akılcı bir yöntemle sayısal veriler eşliğinde yaklaşıyor, bu da kişinin psikolojik gerilim seviyesinin düşmesini ve gülmesini sağlıyor. İkinci karikatürde de benzer bir durum söz konusudur. Odalara bölünmüş bir cehennem, her birinde farklı ateş derecesi ve günahı az olan bir kişinin ısıtıcı önünde günahlarının bedelini ödemesi karikatürde gülmeyi sağlayan unsurlardır. Karikatürde yer alan

ısıtıcı görseli ile şeytanın “Günahları az olan kişileri ısıtıcının önüne koyuyoruz” ifadesi, kutsal kitaplarda nakledilen azap verici cehennem ateşini ev, işyeri vb. yerlerde kullanılan küçük bir ev ısıtıcısına indiriyor. Kişinin bu ifadeye verdiği “Oha çok iyi” cevabı ise cehennem azabına dair duyulan endişeyi hafifletiyor. Korku ve dehşet duygusu barındırsa da bir yücelik arz eden cehennem ve onun yakıcı azabı bu karikatürde ironik şekilde sunulurak küçültülüyor. Korkulan nesne küçüldükçe ona dair duyulan kaygı da küçülüyor. Bu noktada, ilahi olana karşı psikolojik bir savunma hareketi olarak gülme devreye giriyor. Sonuç olarak her iki karikatüre bakıldığında, insanların günah işlemelerine engel olmak, cehenneme gitmesine neden olacak eylemleri engellemek amacıyla korku ve baskıya dayalı bir unsur olarak kullanılan cehennem ateşinin karikatürlerde ters bir etki yaratarak korkmaktan ziyade gülmeyi sağladığı görülmektedir. Cehennemin insana azap verecek yakıcı ateşi bu karikatürlerde minimize edilerek sunulmakta, cehennem ateşi korkusu yaşayan kişide dehşet yerine rahatlatma duygusu uyandırmaktadır.

2.2. Cehenneme giden bir yol/Sırat köprüsü: İslami inanışlarda öteki dünya anlayışında akla gelen öğelerden birisi sırat köprüsüdür. Kur'an'da üç türlü kullanımı olan sırat kelimesi “yol” anlamına gelmektedir (Gözün, 2021: 183). Kur'an'ın hiçbir yerinde köprü anlamına gelmeyen bu yol, hadisler aracılığıyla oluşan inanışlara göre bir köprü şeklinde aktarılmaktadır. Ölen insanlar bu köprüden geçecek, iyiler köprünün sonunda cennete kavuşacakken kötüler köprüden cehenneme düşecektir. Bu vb. inanışlara kaynaklık eden hadislerle göre Allah cehennemin üstüne kıldan ince kılıçtan keskin, geceden daha karanlık, sırat adı verilen bir köprü inşa etmiştir. Bu köprünün üzerinde yedi durak vardır (Şeker, 2012: 127). İnanışlarda kesin suretle varlığı kabul gören ve inananlar için endişe hissi uyandıran sırat köprüsü Osmanlı döneminde minyatür sanatına yansımış (And, 2008: 259-261), günümüzde ise sosyal hayatın bir parçası hâline gelen karikatürlerde kendisine yer bulmuştur.

Karikatür 3 (URL-3)

Karikatür 4 (URL-4)

Sırat köprüsünün ince, keskin, geçilmesi zor vb. tasvirleri insanlarda, ölüm sonrası korkusuna ilaveten hesap verme, ahlaki açıdan yetersiz hissetme, ilahi adalet karşısında endişeye kapılma gibi gerilim içeren duygulara sebep olur. Bu noktada sırat köprüsü inanan insanlar için ortak bir gerilimin simgesidir. Yukarıdaki karikatürlerde görüldüğü üzere sırat köprüsü başında tabelası olan ince bir ipten oluşan köprü şeklinde tasvir edilmekte ve aşağı katmandan cehennem ateşleri yükselmektedir. İnce bir mizah ve eleştirel bir yaklaşımın sergilendiği bu görsellerde Kurban Bayramı'nda kesilen kurbanların sırat üzerinden geçişi kolaylaştıracağı

veya kesilen hayvanın üzerinde sırttan geçileceği gibi inanışlara (Önal, 2021: 101; Ünal, 2025: 954) değinildiği görülmektedir. Karikatürlerin ilkinde bu inanışa ek olarak günümüzde devam eden ve pek çok kişinin canını yakıp hayvanlara acı veren yanlış uygulamalar da eleştirilmektedir. Karikatür 3'te kesilme anında canı yanan kurban, kendisini keseni sırat üzerinde sırtlanmakta bu da 'keser döner, sap döner, gün gelir hesap döner' atasözünü hatırlatmaktadır. Devran dönmüş, kişinin cennete veya cehenneme gideceği kararı tamamen kurbanlık hayvana kalmıştır. İnsanların dünyadaki yaşayış biçimine göre hesaba çekileceği yerin ilk noktası olan sırttan geçiş kurbanla kişi arasındaki dünyevi bir hesaplaşmaya dönüşüyor, Tanrı'nın adaleti ile belirlenecek olan kişinin öte dünyadaki yeri inanışlar bağlamında yer alan kurbanlık hayvanın karar vermesine düşürülüyor. Böylece dinî endişe gündelik bir mizaha dönüşerek kişinin kaygı gütmemesinin yerine gülmesine vesile oluyor. Karikatür 4'e bakıldığında ise sırttan geçişi kolaylaştıran unsurun kurban hayvanı değil Şeker Bayramı'nda yenilen şekerler olduğu görülmektedir. Karikatürde, bayramda yenilen şekerlerin sırttan geçmeyi kolaylaştırdığına dair bir hadis/ayet olmadığı hâlde Kurban Bayramı'na ironik bir gönderme içerdiği anlaşılmaktadır. Kurban hayvanı üzerinde sırttan geçeceğini sanan kişiye çirkin ve mızraklı şekilde tasvir edilmiş olan şeytanın doğruyu söylemesi, şeker yiyen insanın da şeker üstünde sırttan kolayca geçmesi gülmeyi sağlayan unsurlardır. Her iki karikatürde de din üzerinden üretilen ancak gerçek anlamda dinle bağlantısı olmayan inanışlar eleştirilmekte veya onlarla alay edilmekte, bu vb. yanlış inanışlara karşı geliştirilen bakış açısı mizahla birleştirilerek hem eleştirmeyi kolaylaştırmakta hem de gülmeyi sağlayarak beraberinde rahatlamayı da getirmektedir.

2.3. Cehennem için giriş belgesi/Amel defteri: İslam inancında hem cennet hem cehennem için giriş bileti olarak tasavvur edilebilecek unsurlardan biri amel defteridir. Kelime anlamı "İnsanların dünyada benimsediği inanç ve işlediği fiillerin kaydedildiği belge" şeklinde açıklanmakta, inananlar tarafından çoğu kez 'kitap' kelimesiyle telaffuz edilmektedir. Melekler tarafından yazılıp kaydedilen bu kitap, kıyamet günü geldiğinde cennete gidecek olana sağdan cehenneme atılacak olana soldan ya da arkadan verilecektir (Kılavuz, 1991: 20). İslam inancına mensup kişiler için önem arz eden amel defteri, pek çok dinsel motif gibi karikatürlerde yer almaktadır.

Karikatür 5 (URL-5)

Karikatür 6 (URL-6)

İnananlar için amel defteri, daimî bir gözetim altında olma, kaydedildiğine inanılan her davranış için 'nasıl hesap vereceğim korkusu ve acaba yeterince iyi miyim, Allah beni seviyor mu'

gibi çeşitli kaygı durumları oluşturmaktadır. Bu vb. kaygılar insanlar üzerinde bir baskı yaratmakta, sinirsel bir gerilimin birikmesine neden olmaktadır. Yukarıdaki karikatürlere bakıldığında her ikisinde yükselen cehennem ateşleri, girişinde cehennem görevlileri olan boynuzlu ve mızraklı şeytanlar, bir kayıt masası ile endişe içinde bekleyen insanlar tasvir edilmektedir. Bu noktada amel defterine dair olan inanışın psikolojik yönü önem arz etmektedir. Karikatür 5'te şeytanın elinde amel defteri olduğu anlaşılan bir defter bulunmakta ve kişinin defterinin cennet için boş cehennem için dolu olduğu anlaşılmaktadır. Diğer görevlinin, insanın yalnızca kendi cenazesine gittiğini, ki bu da kendi isteğiyle değil inancı gereği zoraki uygulanan bir ritüel olmasından kaynaklı, belirtmesi güldürüyü sağlayan unsurdur. Amel defteri insanın yaşarken yaptığı her davranışın kayıt altına alındığı belge olarak nakledilirken bu karikatürde davranış yalnızca camiye gitmekle sınırlandırılmış, tüm hayat tek bir eyleme indirgenmiştir. Sürekli gözetim altında olma algısı absürt bir şekilde okurlara sunulmuştur. Aynı zamanda cehennemde bir kayıt masasının olması ve şeytanların memur gibi tasvir edilmesi de ilahi yargıyı dünyevi bir sistemmiş gibi düşündürmüştür. Öte dünyayı, günahları ve bilhassa cehennemi basitleştiren bu karikatür, gözetim altında yaşadığını düşünerek baskı hisseden kişide kısa süreli bir rahatlamayla beraber gülmeyi sağlamaktadır. Amel defteri inancı, kaçınılmaz bir hesap gününün varlığını, her davranışın adalet çerçevesinde bir geri dönüşünün olacağını ve ilahi adaletin sarsılmaz bir olgu olduğunu vurgulamaktadır. Bu ahlaki denetimin farkında olan insan yaşadığı baskı yüzünden gerilir. Karikatürler bu noktada devreye girmekte ve gerilimin yarattığı sinirsel enerjinin boşalmasını sağlayarak insanı rahatlatmaktadır. Karikatür 6'ya bakıldığında şeytanın 'dosyaları kaybettik' ifadesinden anlaşılan amel defterinin kaybedildiği, bu yüzden kaderin elindeki nesneye ve ağzından çıkacak olan tek söze bağlı olması güldürü unsurunu sağlamaktadır. Bu noktada rahatlamayı sağlayan ilk unsur bir arşiv sistemi olduğu düşünülen cehennemin dünyevi bir kurumda meydana gelebilecek şekilde dosyaları kaybederek hata yapabiliyor olmasıdır. Yani ilahi bir düzen dünyevi bir kurum gibi nakledilerek korkunun boyutu düşürülüyor, bu da gerilimin seviyesini azaltıyor. Aynı zamanda gerçekleşme ihtimali olmayan durumlar mantıksal çerçevede sunularak yaratılan uyumsuzluk da gülmeyi beraberinde getiriyor. Rahatlamayı sağlayan diğer unsur ise kişinin hayat boyu biriken tüm kayıtlarının ağzından çıkacak olan tek bir söze bağlanmasıyla mutlak yazgı fikrinin kırılarak durumlar karşısında değişebilir bir özellik sergilediğinin düşündürülmesidir. Bu da bireyin bastırıldığı korku ve suçluluk duygularının azalmasını, gülme yoluyla psikolojik olarak rahatlamasını sağlar.

2.4. Şeytan ve vesvesesi/fısıltısı: Şeytan söz konusu olduğunda akla gelen olgulardan biri vesvesedir. Bu konu bilhassa inanç dünyasında sıklıkla işlenmektedir. Vesvese, insanın ruhunda oluşan manevi niteliktedir ve tam anlamıyla kuruntu, kaygı, endişeyi ifade eder. İnsanda peyda olduğunda onu karamsarlığa ve mutsuzluğa sürükleyen vesvese kişinin hayattan zevk almamasına neden olan psikolojik rahatsızlıklardan biri olarak açıklanır (Aydın, 2002: 537). Geçmiş dönemlerde insanlarda görülen bu tip rahatsızlanmaların esas nedeninin şeytan, cin, cadı vb. varlıklar olduğuna inanılırdı. Psikoloji de ilmî yetersizliklerin olduğu dönemde olaya bu açıdan yaklaşarak vesveseyi obsesyon kavramı altında açıklamaya çalışmış, obsesyonların kaynağının doğaüstü varlıklar olabileceğini savunmuştur (Kerdiğe ve Şentürk, 2020: 110). Zamanla gelişen tıbbî bulgular ve bilimsel çalışmalarla birlikte modern psikiyatride obsesyon "irade dışı gelen, kişiyi tedirgin eden, bilinçli çaba ile uzaklaştırılamayan

düşünceler” (Çağrıcı, 2013: 70) şeklinde tanımlanmıştır. Din ve bilimin konuları arasında yer alan vesvesenin mizah ürünlerinden biri olan karikatürlerde de yer aldığı görülmektedir. Güldürü unsurunun vesvese içerikli olduğu karikatürlere bakıldığında şeytanın etkin bir rol oynadığı ve baş karakter olduğu anlaşılmaktadır.

Karikatür 7 (URL-7)

Karikatür 8 (URL-8)

Karikatür 7’ye bakıldığında şeytanın insana sinsice yaklaştığı ve elini ağzına koyarak fısıltı şeklinde ona vesvese verdiği, insanın ise şeytanın fısıltıları yüzünden hayatının altüst olduğu ve sinirlendiği anlaşılmaktadır. İslam dininin kutsal kitabında şeytanın vesveseleri, arkadan, önden yaklaştığı ve fısıldayarak insanları yoldan saptırdığı (URL-17) şeklinde aktarılmaktadır Bu inancın her iki karikatüre de yerleştirildiği görülmektedir. Şeytan ve vesvese ikilisi insanın iç dünyasında sürekli mücadele ettiği nefis-iman çatışmasını yansıtır. Bu noktada şeytan, kişinin özellikle kötü/haram olduğunu düşündüğü içsel dürtülerinin bir sembolü hâline gelir. Bu karikatürde güldürü unsurunu sağlayan şeyler kişinin şeytanın vesvesesinden kurtulmak isterken küfretmesi ve yine günaha girmesi, şeytanınsa bunu fırsat bilerek insanı kıskırtmaya devam etmesidir. Kişinin küfretmesi inanç bağlamında günah olarak addedilir ve kişide suçluluk duygusu yaratır. Ancak karikatürde yer alan küfür gülmeyi sağlayan esas unsurdur. Ayrıca kişinin içsel mücadelesinde şeytandan kurtulmaya çalışırken küfretmesi ve daha çok günaha girmesi yüzünden kazanan şeytan olur, lakin suçlu küfreden değil küfrettiren şeytandır. Bu paradoks karikatürdeki diğer güldürü unsurudur. Toplumsal anlamda olaya yaklaşıldığında yaptıklarından kendini mesul tutmayan insanların suçu daima şeytana attığı ve “şeytana uydum” gibi kalıplaşmış bir ifadeyi kullandığı görülür. Suçlu daima şeytan ve şeytanın fısıltılarıdır. Bu ve bunun gibi benzer örnekler bilinçli insanlar üzerinde daima sinirsel bir baskı yaratır. Bu karikatürlerdeki güldürü unsuru bunu dile getiremeyen her insan için bir rahatlama hissi uyandırır.

İslam dininin farzlarından biri olarak kabul edilen namaz ritüeli pek çok karikatürde şeytanın verdiği vesveseye malzeme sunmaktadır. Benzer bir örneği Karikatür 8’de görmek mümkündür. Burada şeytan, namaz kılan birinin arkasından vesvese vererek onun dua yerine müstehcen bir türkü söylemesine sebep olmaktadır. Namaz gibi kutsal bir ibadet sırasında akla gelen uygunsuz düşünceler birçok inanan için ciddi bir içsel kaygı üretir. Karikatürdeki güldürü unsuru ise “Şeytan vesvese verirken görüntülendi” manşetiyle magazin haberi gibi aktarılmasının yanında şeytanın müstehcen bir türküyle sıra dışı şekilde kişiye vesvese vererek namazı karıştırmasını sağlamasıdır. Bir önceki karikatürde olduğu gibi burada da suçlu şeytandır, çünkü namaza yakışmayan söz ve düşünceler şeytanın verdiği vesvese yüzünden insanın diline

dolanmıştır. Bu durum kişinin hissettiği suçluluğu ve beraberinde gelen baskıyı azaltır. Bir insan gerçek anlamda inançlı ise şeytanın vesvesesine kanmayacak güçte bir imana sahip olmalı, haram şeyler düşünmemeli ve konuşmamalıdır. Lakin karikatürde kişi namaz sonrası duaya geçtiği aşamada şeytanın vesvesesi ile argo bir şarkının devamını getirir ve manevi inançla bağlantısı kesilir. Böylece bastırılmış uygunsuz düşünceler şeytan vesvesesi adı altında mizah yoluyla ifade edilerek günah düşüncesi trajik olmaktan çıkarılıp komik hâle getirilir ve gülme yoluyla kişide psikolojik bir rahatlama üretir. Karikatürde, bilhassa sosyal medya etkisiyle günümüz Müslümanlığının içten olmayıp âdeta bir gösterişe, sunuşa döndüğünün, olması gereken dinî yaşamla yaşanan din arasında derin bir fark olduğunun eleştirildiği düşünülmektedir. İslam dininin farzları arasında yer alan Kur'an okumak, namaz kılmak gibi eylemlerle pek çok insanın kandırılarak dolandırılıp aldatıldığı bir dönemde bu karikatür gerçekleri ifade etmesi bakımından bir rahatlama sağlamakta ve gülmeyi de beraberinde getirmektedir.

2.5. Sembolik bir ritüel/Şeytan taşlama: Hac ibadetinde önemli bir eylem olarak kabul edilen şeytan taşlamanın İslami inanışlardaki kökeni İbrahim Peygamber'e dayandırılmaktadır. Rivayete göre şeytan, Allah'ın emrini yerine getirmek isteyen peygamberi engelleyeme çalışır ve bunun üzerine peygamber tarafından taşlanır. İnananlar için bu eylem, insanların şeytana karşı bir tür tepkisini ve direnmesini temsil etmektedir (Aras, 1993: 340). Din psikolojisi açısından bakıldığında ise şeytan taşlama "mahalli, düşünce, davranış ve niyetlerdeki bütün olumsuz değerleri temizleme; mal, makam, mevki ve şöhret tutkularından kurtulma yeridir" (Geçioğlu, 2016: 225). Kısaca ifade etmek gerekirse şeytan, kötülüğün timsali olarak kabul edilir ve onu taşlamak bir nevi kötülüğü taşlamak, kötülüğü uzaklaştırmak anlamına gelir. Hac ibadetinde bu durum sembolik bir ritüel olarak gerçekleştirilir. İnananlar için bir arınma ve kötülükleri bertaraf etme eylemi olan şeytan taşlama, mizahi bir unsur olarak karikatürlerde de kendisine yer bulmuştur.

Karikatür 9 (URL-9)

Karikatür 10 (URL-10)

Karikatür 9'a bakıldığında şeytan taşlama ritüelinin hem gerçek hem de mecaz anlamda kullanıldığı görülmektedir. Taşlardan oluşan ve rakibi taşlama üzerine kurulu olan masa oyununda şeytanlar oyuncu olarak yer almakta ve dış görünüşlerinden hacı oldukları anlaşılan diğer oyuncular tarafından oyun gereği taşlanmaktadır. Hacılardan bir diğerinin ise oyunla dinî ritüeli bir araya getirdiği ve her ikisinde de şeytanı taşlamanın sevap olduğunu düşündüğü görülmektedir. Ritüelin kutsal değerinin askıya alındığı bu karikatürde şeytan taşlamayla şeytanı

alt etme duygusu ve beraberinde nefse karşı başarı sağlama düşüncesi günahlarından arınma hissiyatıyla daimî bir baskı yaşayan insan için rahatlamayı sağlamaktadır. Karikatürde, manevi arınmayı sağlamak maksatlı gerçekleştirilen dinî bir ritüelin haram kabul edilen taşlı bir masa oyununa dönüştürülmesi, oyunculardan ikisinin dinî ritüelin başkarakteri olan şeytanların olması ve insanın oyunla taşlamayı ritüelle taşlamayla eşdeğer tutması ise gülmeyi sağlayan unsurlardır. Karikatür 10'a bakıldığında ise arkasında alevlerin yükseldiği cehennemde şeytan gelenleri karşılamakta, kafasındaki sarığından ve kıyafetlerinden inançlı biri olduğu düşünülen kişinin hacda şeytan taşlama ritüelini gerçekleştirdiği ancak taşıdığı şeytanın öldüğünde karşısına çıktığı görülmektedir. Kişinin yerine getirdiği hac vazifesi ile inançlı görüntüsünün bulunduğu mekânla uyumlaması, hacda taşıdığı şeytanın sapasağlam karşısında durması, devranın dönmüş olup sıranın şeytana geçmiş olması ve bu durum karşısında kişinin küfretmesi gülmeyi sağlayan unsurlardır. "İbadetlerim düzgün mü/yeterli mi/doğru mu ya da her şeyi yapmama rağmen cennete gidebilir miyim" gibi korkular dünyevi hayatta inanan insanlar için sürekli endişe yaratmaktadır. Aynı zamanda görünüşüyle iman boyutu ve doğru din bilgisi uyumlamayan insanların varlığı da inancını doğru şekilde yaşamaya çalışan her insan için ayrı bir gerilim yaratmaktadır. Karikatürde dış görünüşüyle dindar gibi görünen kişinin cehennemde olması, görünüşe dayalı dindarlık algısının kırılmasını sağlıyor. Aynı zamanda şeytanın kendi mekânında görevine devam edip kendisini taşıyan kişinin karşısına çıkması da taşlama ritüelinin şeytan üzerinde herhangi bir etki yaratmadığını ve günahlardan kurtulmada bir katkı sağlamadığını ifade ediyor. Bütünsel açıdan bakıldığında ise dinî inanış çerçevesinde yerine getirilen her ritüelin/ibadetin cehennemden kaçışı sağlayamayacağını gösteriyor. Bu noktada karikatür, bireyin içsel kötülükle mücadelesi ve günahlarından arınma baskısından doğan gerilimi boşaltmasını sağlıyor. Aynı zamanda bu karikatürler kutsal kabul edilip ciddiye alınan ritüelleri oyunlaştırıp şeytan figürünü de sıradan bir hâle getirerek insanlarda biriken baskının geçici olarak rahatlamaya dönüşmesine, ardından da gülmesine vesile olmaktadır.

6. Güncel olayların karikatürlere yansması: Karikatürler, kolay veya zorlu şartlarda olsun insanların gülmesini sağlayan önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Bunu yaparken de sosyokültürel ve sosyoekonomik pek çok unsurdan faydalanmaktadır. Karikatürlerde karşılaşılan bu konulardan bir tanesi günümüz yaşam şartlarında çeşitli sebeplerden ötürü meydana gelen ekonomik sıkıntılar ve bu durum karşısında zorlanan insanlardır.

Karikatür 11 (URL-11)

Karikatür 12 (URL-12)

Ekonomik sıkıntılar sebebiyle gelen zamlarda insanları en çok etkileyen zorlu kış şartlarındaki doğalgaz zamlarıdır. Isınmak isteyen insanların ceplerini yakan ve sosyal hayatlarında olumsuz etkiler yaratan doğalgaz faturaları karikatürlerde mizahi bir unsur olarak kullanılıp insanların gülmesini sağlamaktadır. Karikatür 11’de yaşarken üşüyen bir insanın ölüp cehenneme düştüğünde ısındığı için orayı cennet sanması ve şeytanın buna şaşırması gülmeyi sağlayan unsurlardır. Burada cehennem ateşinin yakıcılığının tersine çevrilerek azami ölçüde azaltılması ile ölüm sonrası azap korkusunun hafifletilmesi de rahatlamayı sağlamaktadır. Bu karikatürde dünya hayatındaki ekonomik bir sıkıntı, cehennem korkusundan daha güçlü bir gerilim simgesi hâline getirilmiş, bu tersine çevirme de gülmeyi sağlamıştır. Karikatür 12’de ise cehennemde kamp ateşi gibi küçük bir ateşin başında günahlarının bedelini ödemek için yanacağını düşünen insanların üşümesi ve bunu dünyadaki gibi bir ekonomik krize bağlamaları ile “Mına koyiim! Burda da mı kriz var ifadesi” gülmeyi sağlayan unsurlardır. Bu karikatürde devasa alevler yerine cılız bir ateş görseliyle cehennem minimize edilmekte ve günahların bedelini ödeme duygusundan kaynaklanan azap etkisiz hâle getirilmektedir. Aynı zamanda cehennemde de dünyadaki gibi ekonomik kriz olabileceği algısı yaratılarak ekonomik kriz koşullarında ısınamama kaygısının insanlarda yarattığı fiziksel ve psikolojik baskılar sembolik düzeyde boşaltılmasına imkân vererek kişinin rahatlamasını sağlamaktadır. Yaşarken sıkıntı çeken insanların öldüğünde rahata kavuşacağını hayal ettiği bir dünyada, güldürerek acı gerçekleri ifade eden bu karikatürler somut ve bedensel bir gerilim içinde olan insanlar için gülmeyle beraber psikolojik rahatlamayı sağlamaktadır.

Güncel problemleri eleştirirken çekinmeyen ve belli kitlelerin seslerini çıkarabilmesinde etkili olan karikatürlerde bazı meslek gruplarına yönelik saldırılar ya da toplumda büyük yankı uyandıran, ahlaken insanlarda derin bir endişeye sebep olan olumsuz olaylara da yer verilmektedir.

Karikatür 13 (URL-13)

Karikatür 14 (URL-14)

Günümüz yaşantısında oldukça zor bir mesleği icra eden sağlık çalışanlarına yönelik saldırılar şiddet boyutunu aşmış, ölümle sonuçlanmaya başlamıştır. Karikatür 13, bu duruma eleştirel bir açıdan yaklaşmaktadır. Etrafı ateşle çevrili cehennemde eli yandığı için ağlayan bir insana şeytanın verdiği cevap dikkat çekicidir. İnsan hayatının değersizleştiği hissiyle beraber kişiye yüklenen güvensizlik ve korku adaletle olan güvenin sarsılmasına ve yalnızca bireyde değil toplumda da bastırılmış bir öfkeye sebep olur. Bu karikatürde şiddete maruz kalan sağlıkçıların fedakârlıklarının cennetle ödüllendirilirken suçluların cehennemle cezalandırılması dünyada uygulanmadığı düşünülen adaletin öte dünyada uygulandığını ve ilahi adaletin sarsıl-

maz olduğunu belirtmesi açısından güzel bir örnektir. Suçlunun cezasını çekeceğini ifade eden bu sembolik adalet ise kişide öfkenin azalmasına ve rahatlamasına vesile olur. İnsan hayatını kurtarmak adına mücadele eden sağlık çalışanlarının cennete gideceğinin düşünüldüğü bir dünya anlayışında bu durumu ters yüz eden sağlıkçıların varlığı ise Karikatür 14’ün esasını oluşturmaktadır. Türkiye’de sağlık skandalı olarak manşetlerde yer alan, bilinçli şekilde yenidoğan bebeklerin ölümüne sebep olarak haksız kazanç peşine düşen ve içerisinde sağlıkçıların yer aldığı yenidoğan çetesi olayının kan dondurucu yanı karikatürde kötülüğün timsali şeytanın kötülükle bezenmiş dünyada kendine yer olmadığını düşünerek dünyayı terk etmesi şeklinde resmedilmiştir. Sevgi ve nefret gibi duyguların seslendirilmesini sağlayan bu karikatürler, yaşanan olumsuz durumlar karşısında ‘ağlanacak hâlimize gülüyoruz’ diyen insanlar üzerinde biriken negatif enerjilerin boşaltılmasına destek olmaktadır. Ancak belirtmek gerekir ki yukarıda verilen her iki karikatürde meydana gelen gülme saf bir neşe hâli değildir. Kötülüğün büyüklüğü, ilahi adaletin metafizik düzlemde kurulması ya da şeytanın dünyayı terk etmesi gibi imgeler bastırılmış öfkeyi mizah aracılığıyla ifade edilebilir kılar. Burada gülme, bu yoğun duygusal yükün geçici çözülmesinin ifadesidir.

Karikatür 15 (URL-15)

Karikatür 16 (URL-16)

Kadın ve çocuk cinayetleri, pedofili, insan hakları ihlali, yolsuzluk, işsizlik, yoksulluk, haksız rekabet, suçluların hak ettiği cezayı almaması vb. çoğaltılabilecek pek çok durum toplumdaki adalet anlayışının ve adalete olan inancın yok olmasına sebep olmaktadır. Karikatür 15, insanlar üzerinde endişeye, kedere ve strese neden olan bu durumu ‘güldürmeyen mizah’ etkisiyle baskı altında kalanlar için düşüncelerini yansıtan rahatlatıcı bir karikatürdür. Mezar taşında adaletin simgesi olan terazinin yer alması, kötülük timsali şeytanın yine adaletin simgesi olan tokmağı gömmesi güncel adalet krizine mizah üzerinden yapılan bir göndermedir. Burada hayal kırıklığı, adalet öldü metaforunun mezar yeri olarak resmedilmesiyle ifade edilir. Ses çıkarılmaya korkulan sisteme yöneltilen eleştirilerin sembolik biçimde dile getirilmesiyle bireyde biriken öfke ve korku karikatür aracılığıyla rahatlamaya dönüşür. Yapılan kötülüklerin hesapsız bir şekilde artarak katlandığı dünyamızda kötülüğün var olma sebebi olarak gösterilen şeytanın “Allah’tan korkun” ifadesini içeren Karikatür 16’da şeytanın bile aklına gelmeyecek kötülükleri insanların yapabiliyor olması eleştirilmektedir. Şeytanın insana ahlak dersi verir hâle geldiği bir dönemde ahlaki çöküş algısı, insanın kötülükte sınır tanımaması, şeytan bile bu kadarını düşünemez hissiyatından doğan öfke karikatür aracılığıyla kara mizah çerçevesinde ironik bir şekilde ele alınmaktadır. Her iki karikatür de baskılanmış duyguların, çaresizliğin ve sessizliğin açığa çıkarılmasında etkin bir rol oynamaktadır.

Sonuç

Birey olarak adlandırılan insan, hayatı boyunca bireysel yaşamdan ziyade toplumsal yaşam içerisinde var olmaya çalışır. Bir arada yaşamının getirisi olarak karşılaşılan toplumsal hayatın, anayasal düzenin haricinde kendi içerisinde yazılı olmayan bazı ahlaki kısıtlamaları, kuralları bulunmaktadır. Bu kısıtlamalarda yer alan cinsellik, geleneğe uygun görülmeyen davranışlar, bastırılması gereken duygu ve düşünceler gibi kişide baskı yaratan çeşitli durumlar söz konusudur. Bunlar arasında yer alan konulardan bir tanesi de din ve dinsel uygulamalardır. Mizah teorileri arasında yer alan rahatlatma kuramına göre herhangi bir nedenden ötürü insanlarda sinirsel enerji birikir ve biriken bu enerji gülmeye sonuçlandığında kişide psikolojik bir rahatlamayı beraberinde getirir. Bu durum, baskılanmış duygular altında ezilen insanlar için dinsel öğeleri mizahi üslupla eleştirerek gülmeyi sağlayan karikatür örneklerinde görülür. Bu çalışma, cehennem temalı karikatürlerin rahatlatma kuramı bağlamında nasıl işlediğini inceleyerek dinî korkularının mizah aracılığıyla nasıl dönüştürüldüğünü ortaya koymayı amaçlamıştır. İncelenen karikatürler, İslam inancında güçlü bir disiplin ve korku mekanizması olarak işlev gören cehennem, şeytan, sırat köprüsü ve amel defteri gibi dinî sembollerin mizah yoluyla yeniden yorumlandığını göstermektedir. Bu bağlamda karikatürlerin yalnızca bir güldürü unsuru olmadığı, aynı zamanda bireylerin dinsel korkular, ahlaki gerilimler ve toplumsal baskılar karşısında geliştirdikleri psikolojik savunma mekanizmalarının görsel temsilleri olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır.

Araştırmanın ön elemesi sonucunda konu bazında yorumlanmaya uygun bulunan cehennem içerikli on altı karikatürün, kutsal anlatılarda ve halk inanışlarında insanlar üzerinde korku yaratan bazı sembollerin ironi, tersine çevirme, sıradanlaştırma, gündelik hâle getirme ve abartı gibi mizahi teknikler aracılığıyla sunulduğu görülmektedir. Karikatürlerin bazılarında yer alan cehennem ateşinin meteorolojik bir veri gibi sunulması, amel defterinin bürokratik bir dosya sistemine benzetilmesi, şeytanların memur mantığıyla çalışması ya da cehennemin dünyevi bir kamu kurumu gibi işlev görmesi cehennem ve şeytan gibi korku yaratan simgeleri sıradanlaştırarak bireyde oluşan psikolojik gerilimi azaltmaktadır. Bu durum mizahın bastırılmış enerjinin boşaltılmasına hizmet ettiği yönündeki yaklaşımla uyumlu olduğunu, ayrıca mizahın bireyin dinsel korkularla ilişkili içsel gerilimlerini geçici olarak çözmesine olanak tanıdığını göstermektedir. Aynı zamanda çalışma, mizahın yalnızca bireysel bir rahatlatma mekanizması olmaktan ziyade toplumsal eleştiriye karikatürler aracılığıyla rahatlıkla ifade edilebilir hâle getirdiğini ortaya koymaktadır. İncelenen karikatürlerde dinsel ritüellerin yanlış yorumlanması, görünüşe dayalı dindarlık, dinî söylemin gündelik hayatta baskı üretmesi veya toplumsal adalet krizleri gibi temaların eleştirel bakış açısıyla işlendiği görülmektedir. Bu bağlamda mizah, korkunun dönüştürülmesini sağlayan psikolojik araç olmaktan öte toplumsal normların, dinsel pratiklerin ve otorite ilişkilerinin sorgulanmasına imkân tanıyan bir ifade alanı hâline gelmektedir. Bu durum, mizahın tarihsel olarak otorite karşısında eleştirel bir dil oluşturduğunu savunan düşüncelerle de uyumaktadır.

Analiz edilen karikatürlerde meydana gelen her gülmenin saf bir eğlence biçimi olmadığı görülmektedir. Özellikle güncel toplumsal sorunlara gönderme yapılan karikatürlerde ortaya çıkan gülme çoğu zaman kara mizah veya acı gülme biçiminde tezahür etmektedir. Ekonomik kriz, toplumsal adaletsizlik, sağlık çalışanlarına yönelik şiddet veya ahlaki çöküş gibi konuların

cehennem teması üzerinden işlenmesi, mizahın toplumsal kaygı ve bastırılmış öfkenin ifade edilmesine aracılık ettiğini göstermektedir. Bu noktada gülmenin yalnızca eğlenmek maksatlı ortaya çıkan bir tepki olmadığı, toplumsal travmaların sembolik olarak dile getirildiği kültürel bir ifade biçimi olduğu da düşünülmektedir. Kuramsal açıdan değerlendirildiğinde bu çalışma, rahatlama kuramının yalnızca sözlü mizah veya yazılı metinler için değil, görsel mizah ürünleri için de açıklayıcı bir unsur olduğunu göstermektedir. Özellikle dinî korkular gibi kaygı, gerilim üreten sembolik alanlarda mizahın nasıl işlediğini ortaya koyması bakımından çalışma, mizah kuramlarının görsel kültür bağlamında uygulanmasına yönelik literatüre katkı sağlamaktadır. Aynı zamanda dinî sembollerin mizah aracılığıyla yeniden yorumlanması, kutsal ve gündelik arasındaki sınırların kültürel üretim araçlarında nasıl tartışılıp yorumlandığını göstermesi bakımından önemli bir bakış açısı sunmaktadır. Bununla birlikte çalışmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Araştırma yalnızca internet ortamında erişilebilen Türkçe karikatürlerle sınırlandırılmış ve karikatürlerin üretim bağlamı, çizerlerin niyeti veya okuyucu alımlaması incelenmemiştir. Bu nedenle gelecekte yapılacak araştırmaların farklı kültürlerdeki cehennem temalı mizah örneklerini karşılaştırmalı olarak incelemesi, mizahın dinî semboller üzerindeki dönüştürücü etkisini daha geniş bir kültürel perspektifte ele alabilir. Ayrıca karikatürlerin okuyucular üzerindeki psikolojik etkisini ölçen saha araştırmaları veya deneysel çalışmalar, rahatlama kuramının görsel mizah bağlamındaki işleyişini daha somut verilerle destekleyebilir.

Sonuç olarak bu çalışma, cehennem temalı karikatürlerin yalnızca güldürü üretmekle sınırlı olmadığını, bununla birlikte dinî korku, toplumsal baskı ve toplumsal kaygıları dönüştüren önemli kültürel metinler olduğunu göstermektedir. Karikatürler aracılığıyla kutsal korku imgeleri gündelik hayatın diline çevrilmektedir. Bu süreçte bireyler hem bastırılmış duygularını ifade etme imkânı bulmakta hem de mizah yoluyla psikolojik bir rahatlama yaşamaktadır. Bu yönüyle görsel mizah, günümüz dünyasında din, korku ve eleştiri arasındaki ilişkiyi anlamak açısından önemli bir araştırma alanı sunmaktadır.

Araştırma ve yayın etiği beyanı: Bu makale, orijinal veriler temelinde hazırlanmış özgün bir araştırma makalesidir. Daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olup başka bir yere yayımlanmak üzere gönderilmemiştir. Yazar, araştırma sürecinde etik ilkelere ve kurallara uymuştur.

Yazarların katkı düzeyleri: Bu makale tek yazarlıdır, yazarın katkı düzeyi %100'dür.

Etik komite onayı: Bu makale için etik kurul onayı gerekmemektedir.

Finansal destek: Bu araştırma için herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

Çıkar çatışması: Bu çalışma ile ilgili herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Research and publication ethics statement: This article constitutes an original research paper based on original data. It has neither been published previously nor submitted for publication elsewhere. The author has adhered to ethical principles and guidelines throughout the research process.

Authors' contributions: This article is single-authored.

Ethics committee approval: Ethical committee approval is not required for this article.

Financial support: No financial support was obtained for this research.

Conflict of interest: There are no potential conflicts of interest related to this study.

Kaynakça

- Akkaya, S. İ. (2020). Gülmece kuramlarına dayalı güldürü: Tolgshow örneklemleri. İ. P. Uzun, B. Makaroğlu ve K. Karaca (Ed.), *Genç Dilbilim Yazıları* içinde (ss. 153-160). Dilbilim Derneği. <https://www.dilbilimderneği.org>
- And, M. (2008). *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm mitologyası*. Yapı Kredi.
- Aras, M. Ö. (1993). Cemre. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C7, 340-341.
- Aristoteles (1995). *Retorik* (M. H. Aydoğan, Çev.) Yapı Kredi.
- Aydın, H. (2002). Kur'an açısından şeytanın etkisi bağlamında vesvese ve şüphe. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 4, 537-542. Retrieved from <https://www.islamiarastirmalar.com>
- Baudelaire, C. (1997). *Gülmenin özü* (İ. Yalçın, Çev.) İris.
- Bayrakçı, E. (2019). İş yerinde mizah: Banka çalışanlarının metaforik algıları. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(30): 978-989. <https://doi.org/10.20875/makusobed.644721>
- Bayraktar, Z. (2010). *Mizah teorileri ve mizah teorilerine göre Nasreddin Hoca fıkralarının tahlili* [Yayımlanmamış doktora tezi] Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bergson, H. (2023). *Gülme* (D. Çetinkasap, Çev.) Türkiye İş Bankası.
- Çağrı, M. (2013). Vesvese. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 43, s.70-72).
- Çakır, E. (2022). Boşanmanın mizahı: Taşıt folklorunda rahatlatma kuramı. A. İnayet ve P. Fedakar (Ed.), *Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiri Tam Metin Kitabı* içinde (ss. 1-16). Asos. <https://asospublishing.com>
- Durmaz, U. (2014). Selçuk Erdem ve Halk Edebiyatı. *V. Türk Dil ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi Bildirileri*. İstanbul Kültür Üniversitesi.
- Dursun, T. (2023). Mizah kuramları açısından kentleşme sorunlarının karikatürlerdeki görünümü. *Kurumsal Yaklaşımlar Işığında Kent Folkloru* (E. Aslan, Ed.) içinde (ss. 115-135) Çizgi.
- Feinberg, L. (2014). Mizahın sırrı (A. Çelik ve F. G. Ö. Köksoy, Çev.) M. Ö. Oğuz ve S. Gürçayır (Haz.), *Halk biliminde kuramlar ve yaklaşımlar 2* içinde (ss. 487-502) Geleneksel.
- Freud, S. (1998). *Espriler ve bilinçdışı ile ilişkileri* (E. Kapkın, Çev.) Payel.
- Geçioğlu, A. R. (2016). Hac ibadetinde psikolojik bir yaklaşım. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(1), 219-243. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuilah/article/258227>
- Gözün, A. (2021). Hadislere göre sırat köprüsü ve özellikleri. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19, 179-211. <https://doi.org/10.32950/rteuifd.906229>
- Güneri, C. (2008). *Sanat alanı olarak mizah: Sanat, mizah, karikatür ilişkisi ve Türkiye'den üç örnek* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi] Malatya İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Harman, Ö. F. (1993). Cehennem. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 7, s. 225-226).
- Kerdiçe, A. ve H. Şentürk. (2020). Psikoloji ve din açısından takıntılar: 'vesvese' üzerine analizler. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 2, 107-134. Retrieved from <https://dergipark.org.tr>
- Kılavuz, A. S. (1991). Amel defteri. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 3, s. 20-21).
- Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *SUSBİD*, (15), 170-189.
- Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (SUSBİD)*, 8(15), 170-189. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/susbid>

- Morreall, J. (1997). *Gülmeyi ciddiye almak* (K. Aysevener ve Ş. Soyer, Çev.) İris.
- Morreall, J. (2006). Gülmeye yeni bir teori (M. Ekici, Çev.) M. Ö. Oğuz ve diğerleri (Ed.), *Halk Bilişinde Kuramlar ve Yaklaşımlar 1* içinde (ss. 259-275) Geleneksel.
- Öğüt Eker, G. (2014). *İnsan kültür mizah eğlence endüstrisinde tüketim nesnesi olarak mizah*. Grafiker.
- Önal, M. N. (2021). Türk halk Müslümanlığında miraç algısı. *ERDEM*, 80, 89-110. <https://doi.org/10.32704/erdem.948901>
- Özdal, A. (2024). Gülme kuramları ile lakaplara bir bakış. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 14(1), 297-309. <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1418837>
- Özdemir, N. (2009). Sanal mizah. 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) Bildirileri* içinde (ss. 1277-1301). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu.
- Özünlü, Ü. (1999). *Gülmecenin dilleri*. Doruk.
- Rosenthal, F. (2020). *Erken İslam'da mizah* (A. Arslan, Çev.) Divan Kitap.
- Savaş, H. vd. (2024). An approach to Bektashi anecdotes from the perspective of relief theory: mental aberration or substitution of humour. *Religions*, 15, 977-989. Retrieved from <https://www.mdpi.com/journal/religions>
- Sevindik, A. (2021). *Türk mizah ekolojisi*. Ötüken
- Sevindik, A. (2023). *Kahkahanın kültür tarihi*. Ötüken.
- Smadja, E. (2013). *Gülmek* (S. N. Arım, Çev.) Bağlam.
- Solmaz, E. (2019). Özbek mizahında Bektaşî meşreb bir tip: Meşreb. *Uluslararası Folklor Akademik Dergisi*, 2(1) 89-102. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/folklor>
- Şeker, F. M. (2012). İslâm öncesi Türklerde âhiret algısı ve İslâmlaşma sürecine etkileri. *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 16, 124-128. Retrieved from <https://makale.isam.org.tr>
- Topaloğlu, B. (1993). Cehennem. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 7,s. 227-233).
- Türkmen, F. (1996). Modern mizah teorilerine göre Nasreddin Hoca fıkralarının yorumu. *Uluslararası Nasreddin Hoca Bilgi Şöleni Sempozyum Bildirileri*. Atatürk Kültür Merkezi.
- Türkmen, F. (2000). Osmanlı döneminde Türk mizahı. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 4(2), 1-10. <https://izlik.org/JA78BJ39WB>
- Uz, E. (2016). Müslüman mizahının Türk edebiyatına etkileri: Cevâmîu'l-Hikâyât örneği. *Türk Edebiyatında Mizah Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Türk Dil Kurumu.
- Ünal, Ö. (2025). Türk halk kültüründe köprünün yeri. *Folklor Akademik Dergisi*, 8(4), 947-968. <https://doi.org/10.55666/folklor.1794456>
- Yaşar, F. Ö. (2010). Mizahta uyumsuzluk kuramı bağlamında tekerlemeler. *ZfWT*, 2(1), 49-57. Retrieved from <https://www.dieweltdertuerken.org>
- Yeniay, Ş. O. (2025). Geleneksel mizah kuramları bağlamında keloğlan masalları. *Söylem Filoloji Dergisi*, 10(1), 162-174. <https://doi.org/10.29110/soylemdergi.1599933>

Elektronik Kaynaklar

- URL-1: <https://tr.pinterest.com/pin/513340057528324468/> (Erişimi tarihi: 10.05.2023).
- URL2: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=8464845036923035&set=pb.100001928676026.-2207520000.&type=3> (Erişimi tarihi: 10.05.2023).

- URL-3:<https://mustfyildirim.wordpress.com/2012/10/29/sirat-koprusu-kurban-buyuk-iskender-ve-ben/> (Erişimi tarihi: 20.08.2023).
- URL-4:<https://istihbaratveanaliz.wordpress.com/2016/08/15/karikatur-sirat-koprusu/> (Erişimi tarihi: 08. 2023).
- URL-5: <https://samiaksoy.photo.blog/2020/10/15/cehennem-karikaturu/> (Erişim tarihi: 21.09.2023).
- URL-6:<https://www.ihvanlar.net/2015/02/12/imani-tehlikeye-sokan-karikaturler/> (Erişimi tarihi: 09.2023).
- URL-7: <https://tr.pinterest.com/pin/517421444669210400/> (Erişimi tarihi: 09.01.2025).
- URL8:https://www.facebook.com/SOL.YANIM.Turkuler.Susmaz/posts/150358863815742/?paipv=0&eav=AfZzfib0rEb4qPOni2JgANoJn9ZmjaKXbcw1TuPiR5viVAMw9Kw3kevmJaefo4YT4I&_rdr (Erişimi tarihi: 09.01.2025).
- URL-9:<http://karikaturborsasi.blogspot.com/2013/03/seytan-taslama-karikaturu-tasla-mubarek.html> (Erişimi tarihi: 16.04.2024).
- URL-10: <https://tr.pinterest.com/pin/208221182759479365/> (Erişimi tarihi: 16.04.2024).
- URL-11: <https://tr.pinterest.com/pin/592927107167808914/> (Erişimi tarihi: 28.04.2024).
- URL-12:https://www.facebook.com/kararsiztanri/photos/neyse-ki-%C5%9Feytan%C4%B1te%C4%9Fetge%C3%A7tiate%C5%9Ftenyarat%C4%B1ld%C4%B1%C4%9F%C4%B1i%C3%A7in%C5%9Ffans%C4%B1adrian/1359977164137381?paipv=0&eav=AfZMfFMJebSdSFVsJnjdDsOVshmhnq2zQEzs7Sp0khQBtNUKbKzZh6_6n7MBh1LMje0&_rdr (Erişimi tarihi: 28.04.2024).
- URL-13:<https://tr.foursquare.com/v/sinyal-g%C3%BCvenlik-e%C4%9Fitim-merkezi/537dd463498ec730b9948fe5> (Erişimi tarihi: 12.12. 2024).
- URL-14: https://www.instagram.com/agarfigen/p/DBQ4PG_s-9o/ (Erişimi tarihi: 18.10.2024).
- URL15:<https://x.com/AkkocaogluKenan/status/1887153509461544996?mx=2> (Erişimi tarihi: 19.02.2025).
- URL16:<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=2539341276367393&id=1501070970194434&set=a.1767657516869110> (Erişimi tarihi: 20. 02. 2025).
- URL-17: <https://www.kuranokuyan.com/7-araf-suresi-17-ayet> (Erişimi tarihi: 13.03.2026).
- URL18:https://www.academia.edu/42769621/G%C3%BClme_Kuramlar%C4%B1_ve_Bergsonun_G%C3%BClme_Fenomeni_A%C3%A7%C4%B1s%C4%B1ndan_%C5%9E%C4%B1psevdirin_Yorumlanmas%C4%B1 (Erişimi tarihi: 25.03.2026).

Bu eser Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

(This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License).